

Mocní a jejich hry: hrací kostky v rukách příslušníků elit doby římské

Společenské hry měly významné místo v životě pravěkých civilizací. Kromě relaxační funkce plnily úlohu sociální komunikace a měly zvláštní místo v okruhu činností zajišťujících „kontakty“ jednotlivců i celých komunit s mimoterestrickými silami. V římském světě náležely ty, které měly charakter her hazardních, k zákonem zakazovaným činnostem, což ale samozřejmě neoslabilo jejich oblibu. V barbariku představovaly propriety her, především astragaly, různé typy kostek, hrací kameny a hrací desky, jeden z prostředků deklarace společenského statusu dobové nobility a stávaly se součástí hrobové výbavy.

■ Radka KNÁPEK
Ondrej ŠEDO

Podnětem zájmu obou autorů tohoto textu o problematiku tzv. společenských her se staly nálezy ze záchranného výzkumu v Rousínově roku 2012. V sídlištních objektech z doby římské dokládaly oblázky nalézané spolu s drobnými hlezenými kůstkami, že obě skupiny těchto nálezu spadají do kategorie herních pomůcek. A u obdobné kosti vyzvednuté z mnohem staršího objektu s nálezy středodunajských popelnicových polí sbroušené hrany potvrdily někdejší užití v úloze hrací kostky, astragalu (obr. 2). Pro ilustraci významu staršího z uvedených artefaktů se nabízí expresivní popis situace ze značně vzdáleného prostředí, ale z přibližně stejného období. V 23. zpěvu Iliady (verše 84–89) duch mrtvého Patrokla navštěvuje Achillea a dožaduje se řádného pohřbu; kromě jiného mu připomíná okolnosti, za jakých se mu po útěku z domova dostalo přijetí na dvoře Péleovců. Důvodem exilu byla vražda, již se Patroklos, ještě

■ Obr. 2 Astragal vyzvednutý z jámy kultury středodunajských popelnicových polí v Rousínově (Morava). Na snímku pořízeném na zrcadlící ploše je zřetelné obroušení dvou stran předmětu.

jako chlapec, dopustil při hře s astragaly, když v rozčilení zabil svého protivníka.

Motiv hry v kostky se těšil velké oblibě v literárních výtvorech s tematikou trójského okruhu – konečně Aiás, účastník bojů o Tróju, ukončil svůj život sebevraždou kvůli prohře s Odysseem, když cenou pro vítěze měla být Achilleova zbroj. Zpracování obdobné tematiky mělo zvláštní místo v řeckém vázovém malířství (obr. 3). I když na námi prezentovaném výjevu na lekythu uloženém ve sbírkách Louvru jsou čísla za jmény účastníků deklarovány výsledky hodů, neužívali vyobrazení hrdinové pouze nějaký typ házečích kostek, zaznamenaná je totiž složitější verze stolové hry – mezi účastníky leží hrací deska s rozloženými kameny. Provozování her se však neomezovalo pouze na civilizační centra ve Středomoří a neoblíbily si ho pouze nejvyšší společenské vrstvy; to pro naše prostředí dokládá už zmíněný astragal z Rousínova a četné další nálezy z moravských sídlišť a pohřebišť doby bronzové nebo halštatské (Nývtová-Fišáková – Parma 2014).

Ikonograficky stejné vyobrazení účastníků stolové hry, s jakým se setkáváme v řeckém umění, se

■ Obr. 3 Achilles poráží Aianta; výsledek hodu vyjadřuje číslo uvedené u jména hráče. Malba na lekythu z pozdního 6. stol. př. Kr., sbírky Louvru (Podle https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Achilles_Ajax_dice_Louvre_MNB911.jpg).

objevuje už v mnohem starším období. U hrací desky sedí dvojice vyobrazená na scéně v Nikauhorově mastabě, jež je kladena do let 2465–2389 př. Kr., do doby vlády 5. dynastie Staré říše (obr. 1). Zdánlivě žánrová scéna z každodenního života nejvyššího hodnostáře dvora má zvláštní význam – důvodem pro zařazení do výzdoby pohřebního monumentu je odkaz na obecně platná pravidla provozované hry, která mají význam jako jedno z vodítek určujících správnou cestu posmrtným životem. Už tehdy zřejmě existovala představa, že hra je spojena s působením „vyšší moci“. Různé aspekty takových idejí měly svoje místo v myšlenkovém světě dalších společenství i v průběhu následujících tisíciletí.

■ Obr. 1 Scéna s vyobrazením stolové hry v Nikauhorově mastabě, Sakkara, hrob cca. 2465–2389 př. Kr.; 5. dynastie Staré říše (Podle: Crist et al. 2016, fig. 3: 3).

Archeologické doklady her v barbariku doby římské

Ve světě barbarů v prostoru Velké Germánie se uplatňovaly staré domácí tradice, akceptovány byly navíc i podněty přicházející z římského prostředí. Na sídlišťích a pohřebištích, a také v prostředí obětíšť se objevují také předměty spojené se zájmy naplňovanými v době oddechu a v čase zábav. Na to nás u Germánů kromě Tacitových zpráv upomínají relativně často různé proprietariety spojené s provozováním her, například dlouhé hrací tyčinky, hranaté kostky (Zeman 2001, 110), nebo méně výrazné astragaly; jiný okruh předmětů s podobnými funkcemi reprezentují torsi hracích desek, často provázaná hracími kameny. Dokládají znalost her se složitými pravidly (Schulz 1953, 64–66; Čechura – Vyšohlíd 2008, 735).

Z archeologického hlediska by tyto předměty měly být nalézány v hrobech mužů (Schuster 2010, 174). Zatímco jednotlivé kusy se mohou objevovat také v ženských hrobech, soupravy jsou spojovány s mužskými pohřby (Lizawice: hrob s pěti hracími tyčinkami a devíti astragaly; Młodzikovo, hrob 132a: tři hrací tyčinky a devatenáct astragalů; Schuster 2010, 174). Zjevně obvyklé bylo použití neopracovaných oblázků, jak lze vidět na pohřebišti Opatów, wo. ślaskie; hrob 385 obsahoval kromě dvou skleněných také jeden hrací kámen z kosti a dva oblázky. Tato kombinace materiálů je také známá z mladší doby římské z lokality Masłomęcz. Opracovaný kámen ležel v hrobě 1 v mohyle 4 na pohřebišti Odry, které spadá do stupně B2/C1 (Schuster 2010, 174).

Hrací kameny

Objevují se od počátku deskových her a reprezentují nejstarší doklady her samotných. Z hlediska materiálu použitého při výrobě bylo využíváno široké spektrum zahrnující dřevo, kámen, kost, paroh, jantar, sklo a slonovinu, výjimečně i exkluzivní materiály, mrožovinu nebo křišťál. Hráli s nimi vládcové v Uru i egyptští panovníci, znalo je starověké Řecko i Řím. A právě Římská říše nejspíše plnila roli prostředníka, díky kterému některé typy her

pronikly do dalších oblastí Evropy. Hrací kameny zřejmě sloužily ke stolní hře podobné dnešní „dámě“, při níž se užívala dřevěná deska s naznačenými poli. V českých zemích a v jejich sousedství jsou nejstarší hrací kameny známy z nálezů datovaných do doby římské.

Kamenné hrací kameny

Z nálezů v našem prostředí pocházejí jen kotoučovitě kameny světlé (bílé) nebo tmavé (většinou černé) barvy. Třináct bílých a čtrnáct černých kamenů z vápence a sedm kostěných terčíků bylo zjištěno v kostrovém hrobě z doby římské v Branišovicích v okrese Znojmo (Kaufmann 1961, 586, obr. 197). Další kameny (čtyři bílé a jeden černý valounek křemene) poskytl sídliště ve Vážanech nad Litavou, okr. Vyškov, k nimž se ještě v tomto textu vrátíme. V bohatém bojovníckém hrobě VI v Dobřichově-Pichoře byly nalezeny nejstarší hrací kameny, už z období odpovídajícího horizontu Marobudovy říše. Soubor tvoří šestnáct vápencových kamenů (Droberjar 1999, 125), z nichž ale pouze čtrnáct je dochováno dodnes. Kromě toho se vyskytly také v Honicích nebo Tvršicích (Droberjar 2002, 25, 84, 354). Z oblasti przeworské kultury můžeme uvést doklady hracích kamenů z hrobů zkoumaných na lokalitách Opatów, Mokra, Roszkow, Sadowie, Jakuszowice a Siedlemin (Madyda-Legutko – Zagórska-Telega 2000, 115). V hrobě z lokality Zgliczyn Pobodzy ze stupně B2 bylo uloženo dvacet čtyři hracích kamenů spolu s ostrohem, sponou a přezkou (Schuster 2010, 174). Tento bohatý hrob obsahoval zbarvenou plochu o velikosti 40 × 25 cm, která byla interpretována jako dřevěná skříňka, ale nezachovaly se žádné stopy po kovových součástech zámku. Je tedy více pravděpodobné, že se jednalo o hrací desku (Schuster 2010, 176). Hrací kaménky obsahoval i hrob 16 z lokality Kryspinów, woj. małopolskie, který je datován do pokročilého stupně B1, dva kaménky obsahoval hrob 122, datovaný do stupně B2, z lokality Żdźarów, woj. mazowieckie. V Pomořansku se odpovídající exempláře vzácně objevují i ve stupni B1. Ale i v jiných oblastech jsou objevy hracích kamenů ze starší doby římské poměrně vzácné (Schuster 2010, 173). Ze

žárového hrobu 120 ze starší doby římské z města Körchow pochází devět hracích kamenů (Motyková 1974, 508–514). V hrobě 11 z Bulbjerg leželo deset přirozeně tvarovaných oblázků různých velikostí. Kostrový hrob je datován do stupně B1. Za hlavou mužského skeletu z hrobu 2 v Brockdorff byly také nalezeny malé kameny. V hrobě 40 z lokality Hørloek bylo nalezeno dvacet šest malých kamének (Schuster 2010, 173). Osm malých oblázků bylo součástí inventáře knížecího hrobu v Lübsow, Tunnehult 1 (Schuster 2010, 173, Taf. 23: 5–12). Jedná se o dva velké a tři malé čočkovité kusy a tři kusy oválné, které byly buď umístěny do jedné z nádob, anebo nějak zabalené. Jako paralela se uvádí hrob z Blidegn na ostrově Fünen v Dánsku, který obsahoval zbytky dřevěné skříňky s kamínky rozloženými kolem ní (Schuster 2010, 173). Z hrobu Lübsow, Tunnehult 1 pravděpodobně pochází i fragment hrací desky (Schuster 2010, 176–177, Abb. 73, Taf. 23: 13). Osm hracích kamenů z Lübsow, Tunnehult 1 vede k otázce, zda mohly představovat herní sadu. Zkoumání nálezů J. Schusterem odhalilo, že nejmenší soubor na jím sledovaných lokalitách se skládal z devíti kamenů, možná z desíti. Nejčastějšími byly soubory o dvanácti nebo dvaceti čtyřech kusech hracích kamenů, existuje i patnáct, nebo dokonce třicet. Větší soubory jsou velmi vzácné: Simris – hrob 41 obsahoval padesát osm kusů, v Sörup I – hrob 289 bylo vyzvednuto čtyřicet pět kusů (Schuster 2010, 174–175, Abb. 72).

Kostěné hrací kameny

Kostěné hrací kameny plného kruhového tvaru a s hladkým povrchem bez výzdoby pocházejí ze žárového hrobu XLIV z Tvršic (Motyková-Šneidrová 1965, 130, 137, obr. 12: 4; Zeman 2001, 132, obr. 11: 38–39), Libochovic, z hrobu III (Zápotocký 1969, 184, obr. 6: 9; Zeman 2001, 132, obr. 11: 40), Čierneho Brodu (Zeman 2001, 132, obr. 11: 50), Roten Berg-Loitsche, z hrobů 109, 265, 516 (Gall 2005, 66, 128, 155–156, 198, Taf. 15: 109/d, 36: 265/f, 67: 516/e–f) a z Plotišť nad Labem (Rybová 1980, 150; Zeman 2001, 132, obr. 11: 41–49), konkrétně ze žárových hrobů 1125, 1183, 1191 datovaných do stupňů C2 a C3

(Rybová 1979, 376–378, Abb. 39: 9, 68: 8–12, 14–15, 17–20; Jílek 2013, 140). Hrací kámen z kosti byl nalezen také v Brokær (Schuster 2010, 173). V bohatém hrobě v Groß Kelle bylo nalezeno pět hracích kamenů z kosti (Schuster 2010, 174). *Kameny kulovitých tvarů s oběžnou drážkou* známe ze žárových hrobů nalezených u Obrnic (Zeman 2001, 132, obr. 11: 35–37). *Hrací kameny kvadratického tvaru s koncentrickými rytými očky* pocházejí z nekropole v Plotištích (hroby 286, 505; Rybová 1979, Abb. 43: 27, 55: 11; 1980, 150; Jílek 2013, 141). Vyskytují se v hrobech v časovém rozpětí od časné doby římské (doklady ze sídliště v Hošticích; Motyková 1974) až do pozdní doby římské (příklady z Plotiště nad Labem).

Z území przeworské kultury jsou registrovány např. v hrobě 385 na pohřebišti Opatów. Hrob je datován do stupně C2, ostatní příklady z této lokality náležejí do stupňů C3–D (Madyda-Legutko – Zagórska-Telega 2000, 108, 115, Abb. 1: 7). Hrací kameny z kosti a hrací tyčinky byly nalezeny v inventáři hrobu z lokality Klatzow v Meklenbursku (Schuster 2010, 174). Z lokality Pontes (Traianův most) pochází hrací kámen podobný artefaktům z Plotiště nad Labem, který spadá do 1. pol. 5. stol. (Petković 1995, 105, tab. XL: 5). Kostěné hrací kameny známe z římského světa i z barbarika. Renata Madyda-Legutko a Joanna Zagórska-Telega (2000, 113) se na základě dokladů o rozvoji kovářské výroby v době římské a době stěhování národů domnívají, že mohly být vyráběny i v domácích barbarských dílnách. Podle Sofije Petkovićové (1995, 54) jsou hrací kameny chronologicky necitlivé a klade je od 1. do 5. stol. (Jílek 2013, 141).

Skleněné hrací kameny

mají podobu terčíku bez výzdoby a jsou různých barev, např. černé, bílé, zelené nebo modré. Jsou známy z Dobřichova-Třebické, kde se vyskytl zlomek okrouhlého plochého plankonvexního tvaru z tmavě modrého až fialového skla; je datován do období stupňů B2/C1–C3 (Kacl 2012, 66, 84, obr. 74). Z Plotiště nad Labem (hrob 182) pochází tři hrací kameny z opakního bílého skla (Rybová 1979, 361–362,

Abb. 10: 21, 24–25; 1980, 150). Hrob je řazen do stupně C1b (Jílek 2013, 189). Tři hrací kameny z modrého skla byly nalezeny v areálu s nálezy z doby římské na návrší Burgstall v Mušově. Jeden skleněný terčík byl nalezen v hrobu z Branišovic v okrese Znojmo (Kaufmann 1961, 586; Droberjar 2002, 25, 84, 354; Kacl 2012, 68). V hrobech ze starší doby římské v Dánsku bývají uloženy hrací kameny spolu se zbraněmi. V hrobě 40 z lokality Hørloek bylo nalezeno dvanáct hracích kamenů ze skla a dvacet šest malých kaménků, dvacet dva skleněných kamenů pochází z lokality Bredal (Schuster 2010, 173). Skleněné hrací kameny byly také zjištěny na pohřebišti Opatów (hroby 150, 385, 449–454, 957), kde jsou datovány od fáze C1a do C3–D (Madyda-Legutko – Zagórska-Telega 2000, 107–108, Abb. 1: 1–6, 12, 14, 15, 2: 1–5, 10, 11; Jílek 2013, 188). V knížecím hrobce z Gommern se našel soubor dvojbarevných skleněných hracích terčíků spolu s kovářským hracím deskou (Becker 2010, 610). Ze Zakrzowa známe dva mužské hroby s bohatou výbavou, k níž náleží sada skleněných dvojbarevných hracích kamenů (Quast 2009, 35). Dalším příkladem je bohatý hrob z Dorotheenhofu, který obsahoval devatenáct kamenných a skleněných kamenů a dvě kostěné tyčinky. V knížecím hrobě II u obce Łęg Piekarski ze starší doby římské se vedle čtyř hracích tyčinek z kosti našel i soubor třiceti různobarevných skleněných terčíků (Motyková 1974, 508–514; Schuster 2010, 174). Kusy ze skla pocházejí z lokality Odry, mohyla 2, hrob 2 a také z Czarnó-wka, hrob 374 (Schuster 2010, 173). Dvanáct skleněných hracích kamenů bylo objeveno v Chojně, hrob 4 (Schuster 2010, 174). Importované skleněné kameny byly v barbarském světě nahrazovány kameny kostěnými, u nichž se předpokládá domácí proveniencí. Největší obliba skleněných hracích kamenů spadá do stupně C2 (Madyda-Legutko – Zagórska-Telega 2000, 110), kdy je známe i z bohatých hrobů typu Leuna-Hassleben-Gommern, kde jsou součástí sad předmětů, které upozorňují na určitý sociální status (Becker 2010, 193; Jílek 2013, 219). Pečlivě zpracované hrací kameny diskovitěho tvaru byly nalezeny v knížecím hrobě II v Krakovanech-Strážích; zachováno je 38 kusů,

přičemž bílé kusy byly vyrobeny ze skleněné hmoty a tmavé vznikly opracováním limnokvarcitů (Kolník 1984, 57, 131, obr. 94). Jiný bohatý hrob, nalezený ve východoslovenském Cejkově, obsahoval (v rámci „inventáře kabelky“ náležející k výbavě ženského pohřbu) 18 hracích kamenů (Steuer 1984; 2007, 33).

Hrací kostky

Zatím osamocený zůstává nález kostěné hranaté hrací kostky ze sídlištní jámy v Tuklatech (Zeman 2001, 132, obr. 11: 34), na níž chybí vyryté číselné hodnoty. Kostky byly různých tvarů (krychlovité, tyčinkovité kostěné se zaoblenými rohy). Ze sídelního objektu č. 875 v Mikulčicích pochází nález mozaikové skleněné kostky, která je vyrobena z šedomodrého skla (Zeman 1999, 46). Jediný další nález skleněné kostky z oblasti středodunajského barbarika pochází z lokality Hradiště nad Stradonicemi. Ovšem datování do doby římské je prozatím nejisté (Kacl 2012, 70; Vaculíková 2015, 67). Z pohřebiště Gerulata II, z pohraničí provincie Pannonia, máme k dispozici doklady hracích kostek z dětského kostrového hrobu LXXVI, kdy asi 12–13leté dítě mělo v dlani dvě kostěné kostky (Pichlerová 1981, 76). Z téhož pohřebiště pochází bohatý mužský hrob s jednou hrací kostěnou kostkou s kruhy značícími číslo (Pichlerová 1981, 146–148). Velký zájem o hry u provinciálů žijících na limitu v těsném sousedství barbarika dokládají šestihrané kostky různých velikostí, s hodnotami vyznačenými soustřednými kroužky, které pocházejí ze Szöny v severním Maďarsku, tedy z prostoru, kde se nacházelo římské Brigetio (Kolník 1984, 234, obr. 154).

Hrací tyčinky

Jediným dokladem místní výroby hracích tyčinek je dílna na jejich výrobu v chatě I na sídlišti v Hošticích (okr. Praha-východ) z období plaňanských pohárů, která kromě dvou hotových exemplářů obsahovala i dva nedokončené polotovary (Motyková 1974; Zeman 2001, 108, 131, obr. 11: 28–29, 13: 17–18; Droberjar 2002, 84). Ze tří stran jsou na tyčinkách vyznačeny kroužky s tečkami, které odpovídají počtu bodů 1, 2 a 5. U čtvrté strany je v jednom

případě uvedeno číslo 19 a ve druhém 10. Sečtou-li se kroužky ze všech stran, zjistíme u delší tyčinky číslo 27 a u kratší číslo 18. Obě čísla jsou dělitelná čísla 3 a 9. Vzhledem k matematickým vztahům tyčinky patrně patřily ke dvěma různým sadám her, s nimiž se vrhalo (Motyková 1974, 515; Zeman 2001, 131). Vrhací tyčinek se nejčastěji používalo při hře „*ludus latruncularum*“ nebo „*ludus duodecim scriptorum*“. Tři zlomky hracích tyčinek pocházejí ze žárových hrobů 286 a 505 z Plotiště nad Labem (Zeman 2001, 131, obr. 11: 31–33), z hrobu 266b z Přestčovic (Dubský 1937, obr. 26: 33) nebo ze sídliště v Tuklatech (Zeman 2001, 131, obr. 11: 30; Droberjar 2002, 84). Z bohatého hrobu z Groß Kelle bei Röbel také pochází kostěná tyčinka. Z bohatého žárového hrobu 120 ze starší doby římské z města Körchow pocházejí tři kostěné hranolovité tyčinky s rytými kruhy a devět hracích kamenů (Motyková 1974, 508–514). Hrací kameny z kosti a hrací tyčinky byly nalezeny v inventáři hrobu z lokality Klatzow v Meklenbursku. Bohatý hrob z Dorotheenhofu obsahoval mimo jiné i dvě kostěné tyčinky. V knížecím hrobě II u obce Łęg Piekarski se vedle dalších milodárů nalezl soubor čtyř hracích tyčinek (Motyková 1974, 508–514; Schuster 2010, 174).

První předlohy hracích kostek jsou známy ze starého Egypta. Byly vyráběny z nejrůznějších materiálů – kosti, keramiky, fajánse či kovu, včetně drahých. Jednalo se o polygonální předměty různé velikosti a proměnlivého počtu stran. Podle některých názorů za původce tvaru budoucích kostek lze považovat astragaly. Proces postupného ohlazování, obrousování a seřezávání výčnělků těchto kostí vedl zřejmě k dosažení pravoúhlých tvarů, které se nakonec ustálily v podobě téměř pravidelného kvádra (kratší tyčinky), na kterém byly hodnotami označovány pouze čtyři širší strany. Podobné hrací kostky známe již z období laténu také z nálezů na našem území, přičemž k nejznámějším patří kostky z oppida ve Stradonicích (Příč 1903, 84, tab. XLIV), Starého Hradiska (Meduna 1970, 45) nebo z Němčic na Hané (Čižmář – Kolníková 2006, 266). Archeologický výzkum v nížinném sídlišti v Drnholci (okr. Břeclav) přinesl několik polotovarů tohoto typu hracích

kostek v různém stupni rozpracovanosti, které naznačují přítomnost výrobní dílny (Čižmář – Jelínková 1985, 21–26). Pravděpodobně hlavním inspiračním zdrojem byly Germánům římské hranaté tvary s číslicemi I–LX (Motyková 1974; Zeman 2001, 132). Používání tyčinek je obvykle kladeno do mladší doby římské a do doby stěhování národů (Zeman 2001, 131–132).

Astragaly

Jedná se o součást kloubu mezi kostí lýtkovou a holenní. Jejich průkazné určení v archeologických nálezech je problematické, není-li kůstka dále upravována (ohlazení, vyleštění, přibroušení do rovných ploch nebo vývrtky sloužící patrně k nalití olova). Na plochých stěnách některých astragalů se lze setkat i s vyznačením hodnoty. Nálezy upravených astragalů jsou doložitelné od neolitu, ve Středomoří převažují od doby bronzové exempláře uložené v hrobových celcích, přičemž jde často o votivní depozitum (Russel 2011, 136). To odpovídá situaci ve střední Evropě v době halštatské (Nývtová-Fišáková – Parma 2014, 119). Z Řecka pocházejí astragaly zdobené malbami. Astragaly známe i z podunajských provincií – např. z legionářského tábora ve Vindoboně (Süss-Bauer 1997, 876, Abb. 884) nebo z Gorsia (Biró 1987, fig. 25: 204). Astragaly byly rozšířeny také mezi Slovany v českých zemích, jak o tom svědčí nálezy v blízkosti Starého Města a z dalších míst (Hrubý 1957, 170). Dnes jsou (ve Francii) vyráběny ze syntetických materiálů.

Astragaly jako předchůdci šestistěnných kostek jsou použitelné k různým hazardním hrám o sázku, mají svou hodnotu a odolnost vůči inflaci, neboť získání dvou nových kusů je podmíněno porážkou zvířete. Z jejich sepětí s náhodou, tedy s osudem a přízní bohů, pak vyplývá jejich použitelnost při věštění a symbolická funkce (Russel 2011, 133 ff; Nývtová-Fišáková – Parma 2014, 120). Některé středoevropské artefakty nesou otvor pro zavěšení, patrně byly použity jako amulety (Holmgren 2004; Nývtová-Fišáková – Parma 2014, 120). Úprava sbroušením mění vlastnosti astragalu tak, že pravděpodobnost hodů dorsální nebo plantární strany se mírně vyrovnává a je snížena

četnost hodu obou užších stran (laterální nebo mediální; Nývtová-Fišáková – Parma 2014, 119).

Barvení astragalů naznačuje nutnost odlišení kamenů, a tedy využití v takových hrách, kde jsou astragaly házeny či „šprtány“. V podobě statických hracích kamenů pro stolní hry se mohly uplatnit spíše jiné předměty, v případě doby bronzové například četné kotoučky vybroušené ze střepeu.

Pro poznání detailů úprav kůstek využívaných jako astragaly při hrách a také pro studium širších souvislostí má význam zpracování moravských nálezů z doby bronzové a halštatské, které je podpořeno pečlivými osteologickými determinacemi jednotlivých artefaktů (Nývtová-Fišáková – Parma 2014). Na sídlišti mladší doby bronzové se objevují kusy upravené sbroušením nebo rytím, v hrobech doby halštatské pak neupravené kusy vystupují jako milodary; v obou obdobích převažují velké exempláře z hlezenní kosti tura domácího (*Bos taurus*), jak to dokládají osteologické analýzy (Nývtová-Fišáková – Parma 2014, 113).

Do starší fáze kultury popelnicových polí lze zařadit exemplář nalezený na sídlišti v Ivanovicích na Hané, v poloze „Spravedlnost“ – v objektu 506 byl identifikován astragal s jemnou rytou výzdobou z pásů šrafovaných trojúhelníků, jenž byl okousán psem. Další exemplář pocházejí z Hustopečí, polohy „Šibénky“ – dva opracované astragaly, levý a pravý z jednoho jedince, oboustranně obroušené a vyhlazené do tvaru hranolu. V Tvořihrázi „U Lisovny“ byly nalezeny dva opracované astragaly s provrtem; pocházejí z ovce/kozy domácí, z jednoho jedince. U Jiříkovic na „Rohlence“ se našly dva levé astragaly, jeden bez úprav, druhý seříznutý a ohlazený, s provrtem (Nývtová-Fišáková – Parma 2014, 114–115).

Nálezy z hrobů z období halštatu jsou doloženy astragaly na lokalitách Hrušovany u Brna „U Tří mostů“, z birituálního komorového hrobu 638 (dva kusy; větší kus nese zbytky červeného barviva a nalezí samici; menší, erodovaný, patří býkovi, a další dva kusy nesou stopy červeného barviva). Z Modřic, polohy „Sádky“, jsou z hrobu 1863

k dispozici čtyři astragaly; jeden levý náleží býkovi a dva pravé a jeden levý praseti domácímu (Nýltová-Fišáková – Parma 2014, 116–117). Další nálezy pocházejí ze sídelního areálu starší fáze KPP z Lovčiček – jednostranně sbroušený kus hlezna tura (Říhovský 1982, 32) a z Jaroměřic nad Rokytnou – dvojice provrtaných kusů, s datováním zřejmě do doby halštatské (Podborský et al. 1993, obr. 225: 2).

Největší kolekce z Čech pochází ze sídliště KPP v Kněževsi u Prahy, kde bylo vyzvednuto šestnáct kusů datovaných do mladší fáze knovízské kultury (HA–HB1). Jsou to kosti tura, přičemž převažují kusy z levých zadních končetin. Úprava dorsální strany se projevuje sbroušením do rovných plošek, v jednom případě se stopami předchozího seříznutí. Plantární strana, pokud je upravena, nese stopy zářezů a rýh, ve třech případech tvořících ornament (jednou motiv rybí kosti, dvakrát trojice podélných pásů vyplněných šrafováním). V jednom případě byl zaznamenán pokus o oboustranný provrt. Tři kusy ze sídliště knovízské kultury v Jinočanech, z nichž dva (pravý a levý) se stopami obroušení dorsální strany pocházejí ze skotu, jeden (sbroušení dorsální strany a rytá mřížka na plantární straně) z levého hlezna prasete. Další kus, z tura, zdobený rytým ornamentem na plantární straně, pochází z Radčic a je datován do pozdní doby bronzové (Nýltová-Fišáková – Parma 2014, 119).

Astragaly máme doloženy v okolí Mnichova v Bavorsku: v Kirchheimu se našly v dětském hrobě, z Unterhachingu pochází z hrobu mladého muže celá sada; převažují neupravené menší kusy z ovce/kozy. Soubor třiceti tří astragalů pochází ze žárového pohřebiště (z pěti hrobů) mladší doby bronzové v Gemeinlebarn, datovaného do stupňů Lednice-Baierdorf a Velatice (BD–HA1). Nejpočetnější jsou hlezna tura, dále ovce/kozy, koně a prasete domácího, u šesti kusů je provrt (Szombathy 1929, 46). Z mladšího období, ze střední doby laténské, pochází herní sada blíže neurčené hry z hrobu z Jetzelsdorfu. Jsou zde zastoupeny šestihránné kostky (6), valounky (24) i kolečko ze střepu (Ruf 2004, Abb. 47; Nýltová-Fišáková – Parma 2014, 120).

Ve Zlechově, na sídlišti z pozdní doby římské, byly nalezeny dva astragaly. První (kloub carpale radiale dospělého tura domácího) pochází z chaty 53/65. Artefakt měl v mediolaterálním směru skrz kost vyvrtán otvor (Zeman 2008, obr. 24: 16, tab. 56: 10). Další, neprovrtaný astragal (zápěstní kůstka – metapodium – prasete domácího), byl nalezen v jámě 4/67 (Zeman 2008, obr. 24: 15, tab. 84: 1). Analogie pochází ze sídliště v Kostelci na Hané, polohy „Kozí Brada“, kde byly v objektu 534/97 nalezeny dva prstní články tura domácího s provrtanými otvory na koncích (Vachůtová 2007, 421, obr. 10: 24–25; Dreslerová 2007, 434).

V barbariku je v mladší a pozdní době římské a počátcích doby stěhování národů najdeme v žárových hrobech v Německu, např. Dargart – žárový urnový hrob ze 4.–5. stol. (Lehmkuhl 1984, Abb. I: a), Pritzler – hrob 187 (Lehmkuhl 1984, Abb. I: b), v Polsku v hrobech pozdní přezworské kultury (Zotz 1935, 62, Abb. 4: 5; Rogatko 1994, 343–344, ryc. 1–2; Zeman 2008, 126) a v prostředí skupiny Masłomęcz (Rogatko 1993; Kokowski 1997, 675, Abb. 21: Grab 200/2). Časté jsou v sarmatském prostředí a v mohylnicích černjachovské kultury, např. v hrobě 3 z Kriničky (Symonovič 1960, 252, ris. 9: 9) nebo v hrobech 28 a 37 z Malaešti (Fedorov 1960, 286, ris. 16: 3–4) – všechny uvedené exempláře byly vyrobeny z kloubů berana. Z kloubu tura domácího pochází neprovrtaný astragal ze sídliště kultury Sintana de Mureș z 2. pol. 4. stol. ve Smírdanu (Haimovič 1966, 402, fig. 1: 2).

Pokud se astragaly najdou v hrobech, jsou interpretovány jako závěsky nebo amulety, zatímco sídlištní nálezy jsou vysvětlovány jako hrací kameny. Exempláře s otvorem, jejich velký počet a společný výskyt s jinými hracími pomůckami dovoluje vyčlenit jednu skupinu a neopracované kusy, které se vyskytují nejčastěji po jednom exempláři, tvoří skupinu druhou. První skupina astragalů patří k amuletům či věšteckým kamenům (Lehmkuhl 1984, 245, 248–250). U hrobových nálezů se jako závěsky interpretují nálezy jen z ženských hrobů vzhledem k tomu, že hry byly mužskou záležitostí. Součástí her byly hrubé neopracované, ale také

provrtané astragaly, které se nosily zavěšené na krku hráče, aby je nepoztrácel. Hry byly patrně vrhací, na způsob vrhcábů, nebo s posunováním hracích kamenů na desce sloužící při hře typu *duodecim scripta* (Rogatko 1993, 89–90; 1994, 344; Zeman 2008, 127).

Hry a jejich pravidla

Pro poznání systémů, podle nichž byly v pravěku a starověku hry provozovány, neposkytují nalezené artefakty použitelné informace. Zajímavé informace lze najít v zachovaných pracích antických autorů. V X. knize díla „De lingua Latina“, jehož autorem je Marcus Terentius Varro, jsou zprávy o hře *ludus latrunculorum*. Stala se natolik populární, že i při zákazu her mohla být provozována na veřejnosti, protože šlo o hru „dovednosti a strategie“ a nepatřila do kategorie hazardu (Zapletal 1991, 83; Čechura 2006, 16). Hrací deska měla 7 × 8 až 8 × 8 polí, používalo se 16 tmavých a 16 světlých kamenů, hra byla určena pro dva hráče, jejichž cílem bylo vyřadit co nejvíce protivníkových kamenů. Výchozí situace mohou být dvě. Buď stojí kameny proti sobě na krajích hrací desky, nebo se střídavě kladou na hrací desku. Hráči smíjí kameny pohybovat ortogonálně po jednom poli, ale nesmějí kameny přeskakovat. Někdy se používá kostka pro určení počtu polí, o které se smí kámen pohnout. Kámen je „zajat“, jestliže je obklíčen dvěma soupeřovými kameny v jedné ose nebo uzavřen v rohu, pokud mezi soupeřovými kameny nevstoupil dobrovolně. Je možné „zajmout“ i více kamenů najednou. Jestliže jednomu z hráčů nezbyly žádné kameny, nebo ani jeden z hráčů není schopen do třiceti tahů zajmout kámen, hra končí a vítězem je hráč s největším počtem kamenů. Tato hra se podobala naší dámě nebo halmě a mohla se hrát bez vrhacích kostek (Droberjar 2002, 92). Občas se poukazuje na podobnost této hry s hrou *hneftafl*. Část hrací desky byla objevena v Dánsku a je datována nejpozději do 4. stol. (Zapletal 1991).

O hře *ludus duodecim scriptorum* (hra o dvanácti čárách/značkách; předchůdce vrhcábů), se zmiňuje Ovidius ve svém díle „Umění milovat“. Hra se hrála na dřevěné desce

■ Obr. 4 Vážany nad Litavou (Morava), výběr keramických nádob přiložených do hrobu dítěte na sídlšti z doby římské.

s kameny z různých materiálů. Dvanáct značek odpovídá dvanácti polím ve třech řádcích. Objevují se názory, že je tato hra příbuzná egyptskému *senetu*. Obě hry mají podobný vzhled hrací plochy a u obou se používá kostka, ale jinak nejsou pro takový závěr k dispozici žádné důkazy. Z pravidel se dochovalo jen velice málo. Hra se hrála ve dvou, se třemi šestistěnnými kostkami, a každý hráč měl patnáct kamenů. Jednalo se o hru hazardní (Kluge-Pinský 1991, 55; Droberjár 2002, 92). Mezi další hry patří *tali a tropa* (hry s astragaly), *tesserae* (hra s kostkami dnešního typu) a *terni lapilli*. Pravidla těchto her se nedochovala (Zapletal 1991, 10; Čechura 2006, 16).

Kostky se používaly jako hrací pomůcky pro složitější hry hrané na deskách, kdy počet ok na kostkách určoval pohyb po hrací desce, nebo představovaly prostředky pro hru samostatnou. Hry s kostkami lze rozdělit podle toho, zda je cílem hry získat maximální počet bodů, či zda je žádoucí speciální kombinace ok na jednotlivých kostkách, nebo zda první hod nějak ovlivní počet či kombinaci ok požadovanou ve hře následující (Čechura 2006, 24; Čechura – Vyšohlád 2008, 739). Na střeše chrámu v thébské Kúrně na horním toku Nilu byly nalezeny pozůstatky a nákresy her *alquerque* a *merel*. Zatímco *alquerque* lze považovat za předchůdce hry *dáma*, hra *merel* dala vzniknout hře *mlyn*. *Mlyn* prý také hráli Trójané, když byli kolem roku 1200 př. n. l. obléháni řeckými vojsky (Zapletal 1991, 120; Čechura – Vyšohlád 2008, 740).

Kostky také pro staré Římany a Řeky symbolizovaly, stejně jako předtím v Egyptě a Sumeru, vůli bohů a vrtkavost Fortuny. Egyptská hra *senet* obsahovala hrací plán, figurky a kostky. Na hracím plánu se nalézalo několik políček se zvláštním významem, za zmínku stojí pole startovní a zároveň cílové, „znovuzrození“. Začátek byl tedy zároveň koncem, a v tomto koloběhu se odrážela víra starých Egyptanů v posmrtný život. Víra ve vrtkavou vůli bohů se odrážela v přítomnosti herních kostek, které měly tuto vůli reprezentovat.

Hry s astragaly

Dětská hra *sudá-lichá* dovozovala uplatnit astragaly, přičemž bylo potřeba uhádnout, jestli protivník má v dlani sudý, nebo lichý počet kamenů. Možné bylo také vhažování kostiček do jamky nebo jejich vyhazování do vzduchu a chytání na hřbet ruky. Při hře *alea* se používaly čtyři hrací kameny, označené na podlouhlé straně čísly nebo body v počtu 1, 3, 4, 6. Po vhození všech kamenů náraz vyhrály určité sestavy čísel nebo stran nad ostatními. Hra *alea* se přibližovala hře v kostky a byla zřejmě zábavou dospělých (Hrubý 1957, 170; Švecová 2001, 161). Další hra s astragaly je hlavně dívčí. Hráč má pět kamenů, čtyři leží na zemi a pátý se musí vyhodit do vzduchu; dokud je v letu, hráč musí jeden kámen ležící na zemi vzít. Pokračuje

■ Obr. 5 Vážany nad Litavou (Morava), astragaly nalezené v hrobě dítěte, původně naskládané v obalu z organického materiálu.

do chvíle, dokud neudělá chybu, potom musí dát jeden svůj kámen protivníkovi, který ve hře pokračuje. Vítězí ten, kdo získá všechny kameny protihráče. Tento typ hry je vyobrazený na obraze od holandského malíře Pietera Brueghela z roku 1560 nazvaném „Dětské hry“ (*Lehmkubbl* 1984, 247, Abb. 4; 1988, Abb. 3: 2; Švecová 2001, 162).

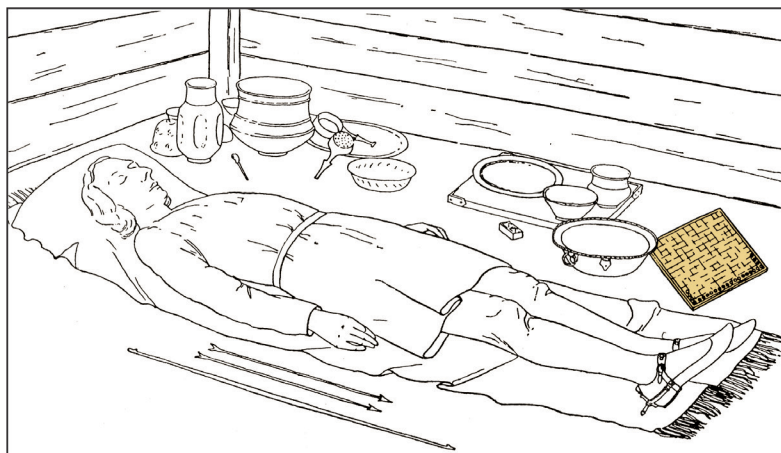
Význam her ve společnostech barbarů doby římské

Archeologické doklady her v prostředí Velké Germánie jsou velmi často spojovány s bohatě vybavenými hroby, v nichž se uplatňují významně od mladší doby římské. V jejich výbavě se nalézají importované sady hracích kamenů. Hrací desky (**obr. 7**), často oboustranné, měly mít upravené plochy pro hru v římském světě známou jako *ludus duodecem scriptorum* (hra dvanácti linek), respektive *ludus latrunculorum* (hra na zbojníky). První významně závisela na náhodě a štěstí, druhá vyžadovala větší nasazení hráčů při volbě správné strategie (*Gabriel 2005, 357–358*).

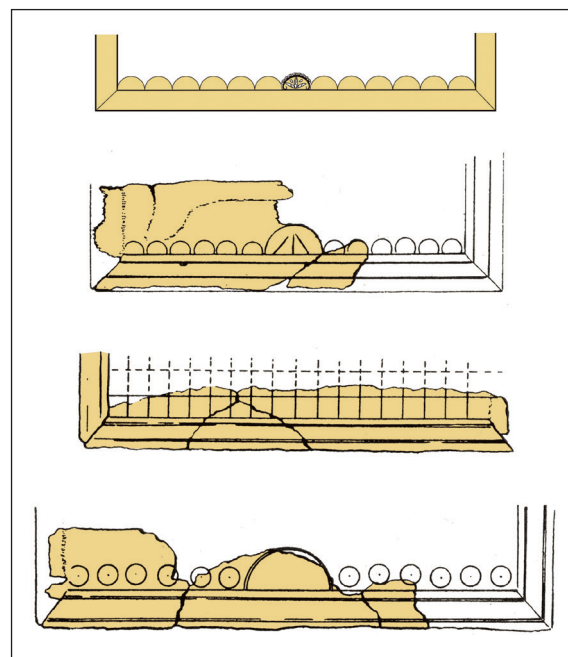
Mimořádně zajímavý archeologizovaný obraz, zaznamenávající jednání účastníků pohřbu, nabízí jáma s hrobem z Vážan nad Litavou z blízkosti Slavkova u Brna. Podle antropologické analýzy (realizoval doc. MVDr. Václav Páral, CSc.) zde bylo pohřbeno nedonošené, mrtvě narozené dítě, uložené u dna nepravidelné oválné jámy na okraji sídlišť. Jakkoliv nálezkový celek devastovala hluboká orba, lze konstatovat,

že při ukládání seriálu artefaktů se uplatnily náhražky artefaktů používaných při pohřbech v tzv. knížecích hrobech (*Šedo 1997*). Importované nádoby z bronzu, skla a keramiky nahradil servis v ruce modelovaných hrncovitých nádob naskládaných do sebe v podobě „ešusu“ a uložených na boku (**obr. 4**). Vedle nich byly soustředěny astragaly v počtu pěti kusů, podle minimálních roztečí mezi jednotlivými kusy kdysi zřejmě napěchované v obalu z organického materiálu (**obr. 5**). V sousedství, ale v poněkud vyšší úrovni, se objevilo několik křemenných valounků. Sebráno v prostoru hrobu bylo celkem pět kamének, výrazně bílých a jeden sytější černý (**obr. 6**). Lze je označit za náhražky hracích kamenů společenské hry. Rovněž další předmět, zlomek lastury s proraženým otvorem, zřejmě sloužil jako substitute přívěšku – tzv. *bully*, užívané v římském prostředí (*Bahník et al. 1974, 108*).

V rámci symboliky zakódované v inventáři hrobu z Vážan nad Litavou mají zvláštní význam sada astragalů a valounky, které měly funkci hracích kamenů. Je nutno očekávat, že v prostoru, kde nalezené hmotné rekvizity obřadu měly symbolickou funkci, i tyto byly vybrány se zvláštní pozorností. Jejich užití v neobvykle vybaveném hrobě jednoznačně poukazuje na to, že při normativních pohřbech dobových elit odpovídající artefakty nebyly ukládány proto, že by ilustrovaly způsob, jakým vedoucí složky společnosti trávily svůj volný čas. Předměty této kategorie měly význam atributů zvláštních společenských funkcí.

■ **Obr. 8** Leuna – rekonstrukce situace v hrobě 3 na knížecím pohřebišti. Barevně je zvýrazněna hrací deska s rozloženými kameny (Podle Schulz 1953).

■ **Obr. 7** Příklady hracích desek nalezených na lokalitách v barbariku. Vimoor (Schleswig-Holstein) a Leuna (Sachsen-Anhalt) (Podle Schulz 1953).

Jako volnou obdobu pro nálezový soubor z Vážan na Litavou můžeme využít knížecí hrob č. 3 z pohřebiště Leuna (*Schulz 1953*). Významné je, že byl nejbohatěji vybaveným z celé nekropole. Do jámy o rozměrech 260 × 240 cm pozůstalí vložili muže zemřelého ve věku 20–25 let. Mrtvý ležel na dně hrobové komory se zbraněmi umístěnými podél pravé ruky a prostor po jeho levé straně, až k vřídlově na obvodu, zabírala v úrovni hlavy skupina předmětů, v níž dominovaly nádoby provinciálního a domácího původu, zahrnující i bronzové kusy, doplněné soupravou naběračky a cedítka; v úrovni pasu se našel dřevěný podnos, opět s několika nádobami, a vedle stála široká bronzová mísa. Na konec pásu s hrobovými přídavky, k nohám, umístili účastníci obřadu dřevěnou hrací desku s bílými a černými hracími kameny uspořádanými v pravidelných sestavách podél jednoho z okrajů (**obr. 8**).

Pokud bychom měli hledat důvody obliby astragalů jako hracích pomůcek, lze vyslovit domněnku, že jejich výjimečné postavení vychází z toho, že mohly být v některých případech získávány z obětovaných zvířat – pocházely by z těch částí zvířat, které účastníkům obřadů nesloužily ke konzumaci, a podle rituálních pravidel představovaly součást dílu určeného k obětování

■ **Obr. 6** Vážany nad Litavou (Morava), celkem 5 valounků, 4 výrazně bílé, další sytější černý. Lze je označit za náhražky hracích kamenů společenské hry, jejíž propriety byly vloženy do hrobu dítěte.

božským bytostem nebo silám. Pokud by tato úvaha měla oprávnění, stavělo by to kůstky do pozice věcí jednoznačně spojených s rituálním jednáním, v jehož rámci byli účastníci obřadu propojeni se světem mimoterestrických sil. S tím mohlo souviset využití při věštění, které mělo umožnit zkoumání budoucnosti. V této úloze byly astragaly zastupitelné kostkami o šesti stranách, tyčinkovitými tvary nebo jinými prostředky umožňujícími nabízet náhodně generované číselné hodnoty v souvislosti s počtem pravděpodobnosti, kdy výsledek nebylo možné ovlivňovat lidskou vůlí.

Hry v prostředí elit římského impéria

Zdá se, že při snaze objektivně charakterizovat osobnostní profil císařů považoval například Suetonius za nutné pokaždé zaznamenat, pokud některý z nich věnoval hře zvláštní pozornost, i s poznámkami, které měly určit, zda nedošlo k překročení rozumné míry a hráčská vášeň nebyla hodna odsudku. Souviselo to s právními opatřeními zakazujícími hazard, protože provozování některých her, kromě doby Saturnálií, nebylo v souladu s právním řádem; nedodržování pravidel, navíc neskrývané, pak mělo být předmětem výhrad vůči císaři Augustovi (Suetonius *De vita Caes.* II,71): „*Hrál v kostky prostě a nepokrytě pro své rozptýlení ještě jako stařec, a to nejenom v měsíci prosinci, nýbrž i v jiné sváteční i všední dny.*“

Zmíněný autor dále cituje, maje k dispozici autografy dopisů psaných Augustem (Suetonius *De vita Caes.* II,71): „*Večeřel jsem, milý Tiberie, s těmi stejnými osobami... v době večeře jsme bráli, jako staří pánové, večera i dnes; kostky jsme házeli takovým způsobem, že kdo hodí psa nebo šestku, přidá do banku po denáru podle hodnoty na jednotlivých kostkách, a z banku sebere všechny peníze ten, kdo hodí Venuši.*“

Namátkou lze připomenout, že pověst náruživého hráče měla stíhat Claudia, který navíc napsal zvláštní knihu s touto tematikou (Suetonius *De vita Caes.* V,5, V,33, V,39); ve výčtu seriálu nectností je hra zdůrazněna u neoblíbeného Nerona (VI,22, VI,30), stejně tak i u Domitiana (VIII,21).

U Římanů bývá časté provozování her připisováno rovněž dalším příslušníkům vyšších společenských vrstev. Takový závěr však zřejmě vychází z frekvence antických zpráv, které zaznamenávají informace především z okruhu elit (např. *Bauchhenß* 1978, 451). Ilustraci běžné situace najdeme spíše u Ovidia, jenž v díle „Umění milovat“ (*Ars amat.* 2,203nn.) nabádá dívky, aby měly znalosti o hře v kostky, v zájmu získání pozornosti příštích ctitelů. Takový apel se samozřejmě týkal příslušníků „zlaté mládeže“, ale důvody a prostředky ke hře se našly i mezi lidmi na spodních úrovních společenského žebříčku, jak dobře ilustruje rubová strana teguly, keramické střešní tašky, pocházející z prostoru legionářského tábora v Mohuči, s nedbale rytými liniemi vymezujícími 81 hracích polí pro „deskovou“ společenskou hru (*Krüger* 1982, 314, Abb. 47: 1).

Barbarský svět a důvody zájmu o hry

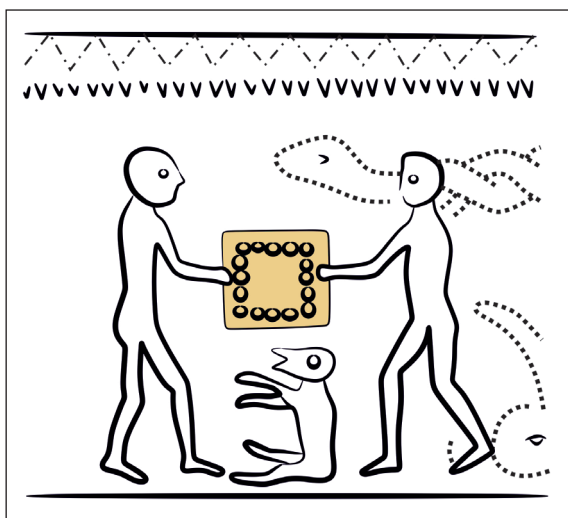
Hry měly ve světě barbarů za římskými hranicemi za řekami Rýn a Dunaj zvláštní význam, neplnily pouze relaxační funkce. Dokládá to svědectví Tacitova, které zaznamenal ve své Germánii. Podtrhuje, že Germáni provozují hru v kostky střízliví, a nepovažují jí pouze za způsob rozptýlení. (*Germ.* 24,3): „*Hru v kostky, což je hodno obdivu, provozují střízliví, jako vážnou činnost, s takovým zaujetím pro výhru nebo prohru, že když vše ztratí, nejdůležitějším*

a posledním hodem hrají o svou osobní svobodu.“

Závazek, jenž vyplýval z prohry, měl tedy zvláštní charakter. Můžeme se domnívat, že takový postoj se v rámci hodnotového světa současníků opíral o představy, podle nichž jak pozitivní, tak i negativní výsledky hraní jsou sankcionovány „vyššími“ silami, a je nutno akceptovat jejich dopady, jakkoliv zničující. Tento závěr dokládá i další informace zaznamenaná v Tacitově textu (*Germ.* 24,4): „*Poražený vstupuje dobrovolně do otroctví*“; současníci měli mít pro závaznost takového jednání zvláštní vysvětlení: „...oni sami to označují za věc cti.“ Zaštitění závazků vyvolaných hrou konečně dobře ilustruje scéna s dvojicí mužů stojících u hrací desky na jednom z páru zlatých rohů z doby začínajícího stěhování národů, které byly nalezeny v Gallehus v jižním Jutsku (**obr. 9**); hráči jsou obklopeni množstvím bájných zvířat a mytických postav (*Schulz* 1953, Abb. 77) a na jednom z rohů ochrannou nebo apotropaickou funkci použitých výjevů zvýrazňuje dokonce runový nápis.

Pro hry z okruhu tzv. společenských lze najít v prostoru obývaném germánskými kmeny relativně četné doklady, které jsou evidované prostřednictvím archeologických výzkumů (např. *Krüger* 1982). Musíme však počítat i s tím, že v minulosti při laboratorním zpracování zvířecích kostí nalezených v průběhu terénních prací na sídlištích nebo pohřebištích nemusely být ze souborů zvířecích kostí vytrženy astragaly jako zvláštní druh artefaktů a obyčejné valounky běžně unikaly pozornosti.

Postavení obou skupin předmětů, valounků a astragalů, je možné ozřejmit na příkladu pohřebiště przeworské kultury Nadkole 2 (*Andrzejewski* 1988). V hrobech na této lokalitě byly zaznamenány obě kategorie těchto předmětů. V hrobě 44a byla uložena kromě dvou tyčinek s rytými kroužky sada 26 astragalů (*Andrzejewski* 1998, pl. 114: 3). Ze čtyř hrobů se podařilo vyzvednout subtilní valounky, na nichž má být patrné parciální leštění povrchu; ve třech případech byly zastoupeny

■ Obr. 9 Dvojice mužů u hrací desky. Výjev na zlatém rohu z Gallehus v jižním Jutsku, začátek doby stěhování národů (Podle Schulz 1953).

jediným exemplářem, v jednom hrobovém souboru se podařilo zaznamenat dva kusy (*Andrzejowski 1998, 81*). Odpovídající hroby jsou určeny jako ženské; významné je, že se v jejich inventáři našly také přesleny, a pokaždé, ve všech čtyřech případech, také železné součásti kování dřevěných skříněk, popřípadě klíče, jimiž se skřínky uzamykaly. Tato skutečnost je významná, jakkoliv se dotýká pouhého zlomu hrobových celků z celkem 146 zaznamenaných v rámci výzkumu celého areálu. Jakkoliv není zaručeno užití kamének v úloze hracích pomůcek, společné vystupování s jinými součástmi hrobových inventářů podporuje jejich zařazení do okruhu námi sledované problematiky.

A. Kietlińska (1963, 26–31) vyslovila domněnku, že skřínky na pohřebišťích przeworské kultury tvořily součást pohřební výbavy pouze u některých žen, těch, které zastávaly zvláštní místo, se skřínkou jako znakem exkluzivního postavení v komunitě užívající danou nekropoli. A až po skonu takové osoby se uvolněné funkce ujala další žena, užívající stejné atributy. (Obdobně to mělo být i v případě hrobů mužů se zbraněmi – v obou částech populace tedy skřínka nebo zbraň nesly informaci o zvláštním sociálním statutu.) Zdá se, že v případě žen bylo takové společenské postavení, alespoň v případě Nadkole 2, prezentované rovněž drobnými valounky.

Byly tyto valounky „vypůjčeny“ ze sestavy hracích kamenů partnera? Představovaly předmět, jenž měl reprezentovat kompetenci vybraných žen zkoumat „osud“, sledovat věštná znamení a artikulovat jejich význam? Oprávnění určovat vhodné a nevhodné budoucí jednání, dokonce i v případě rozhodování, zda svěst bitvu anebo ne, náleželo právě germánským ženám – matkám rodin. Podle Caesara (*De bello Gall.* I,50,3) za dnů čekání na rozhodnou bitvu s Ariovistem roku 58 př. Kr. ženy zdržovaly akci, protože na základě jejich vyjádření nebylo možné, aby boj skončil vítězstvím, pokud bude podstoupen před novoluním. Věštba (*vaticinatio*) a odpovídající úkony byly přitom v latině označovány rovněž termínem *sors*, s významem los, losovací

kamének, ale metonymicky i losování, nebo samotná věštba (*Pražák 1938, 141*). Caesar sice uvádí skutečnost, kterou znal pouze z doslechu, je však pravděpodobné, že při odpovídajících úkonech se užívaly takové propriety, jaké v jiných situacích náležejí do okruhu provozování her.

Závěr

Postavení her ve společenském životě pravěkých a starověkých populací bylo neobvyklé. Kromě situací, kdy sloužily k relaxaci, se příležitostně využívaly i jako pomůcka k předpovídání. V římském světě kaménky-losy měly význam jako prostředek při losování, a to jak v oblasti práva, tak i v politickém životě. U barbarů té doby se podobné propriety uplatňovaly při věštění a rozhodování o budoucím jednání. Zdá se, že archeologie je schopna v této tematice nabídnout svoje vlastní závěry a podílet se na identifikaci dobových a obecně platných způsobů myšlení v minulosti. Artefakty z kategorie propriety her se objevují v bohatě vybavených, „knížecích“ hrobech doby římské i na rozsáhlých pohřebištích. Lze očekávat, že odpovídající předměty měly především symbolický význam, a proto se dostávaly do hrobů jedinců vykonávajících za svého života vybrané funkce ve společnosti. Nález hrobu z Vázan nad Litavou dovoluje výklad, podle něhož předměty užívané při hrách měly funkci neverbální sociální komunikace. Pozůstali jimi v tomto případě v průběhu aranžování hrobu deklarovali zvláštní sociální status zemřelého dítěte. Podvojnost zapojení dvou různých druhů předmětů se vztahem k provozování her dovoluje ilustrovat dobové představy. Astragaly (a také různě upravené kostky) v rukách příslušníka elit sloužily jako prostředek k získání numerické hodnoty reprezentované náhodně kreovaným číslem, a měly v symbolické rovině představit takovou osobu jako prostředníka při komunikaci s vyššími silami. Hrací kameny, součásti deskových her, které vyžadovaly volbu správné strategie, sloužily jako prostředek, jímž se měla zdůraznit intelektuální habilita člověka, který zastával vedoucí roli mezi členy vlastní komunity.

Použitá literatura

- Andrzejowski, J. 1998:* Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland. Monumenta Archaeologica Barbarica 5. Kraków.
- Babník, V. et al. 1974:* Slovník antické kultury. Praha.
- Bauchhens, G. 1978:* Brettspiel, I. Literarisches. In: Reallexikon der germanischen Altertumskunde 3. Belin – New York, 450–452.
- Becker, M. 2010:* Das Fürstengrab vom Gommern. Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt-Landesmuseum für Vorgeschichte Bd. 63. Halle an der Saale.
- Becker, N. S. 2012:* The materiality of religious discourse in Late Bronze and Early Iron Age Central Europe: A study of birds on bronzes, TEA (The European Archaeologists) – The newsletter of EAA members for EAA members, Issue no. 38, Winter 2012/13. Praha 2012, 5–8.
- Bíró, M. T. 1987:* Gorsium bone carvings, Alba regia 23, 25–63.
- Crist, W. – Dunn-Vaturi, A. E. – de Voogt, A. 2016:* Ancient Egyptians at Play: Board Games Across Borders. Bloomsbury (London).
- Čechura, J. 2006:* Hry a hrací pomůcky. Příspěvek ke studiu volného času ve středověku, rkp. bakalářské práce, UPRAV FF UK, Praha.
- Čechura, J. – Vyšohlíd, M. 2008:* Kostěné předměty určené ke hram. Z nálezů na náměstí Republiky v Praze, Archeologie ve středních Čechách 12, 2008, 723–743.
- Čížmář, M. – Jelínková, D. 1985:* Doklad výroby latěnských hracích kostek z Drnholce, okr. Břeclav, Archeologické rozhledy 37, 21–26.
- Čížmář, M. – Kolníková, E. 2006:* Němčice – obchodní a industriální centrum doby latěnské na Moravě, Archeologické rozhledy 58, 261–283.
- Dreslerová, G. 2007:* Zvířecí kosti z lokality Kostelec na Hané – Kozi Brada. In: E. Droberjar – O. Chvojka (eds.), Archeologie barbarů 2006. Příspěvky z II. protohistorické konference, České Budějovice 21.–24. 11. 2006, Archeologické výzkumy v jižních Čechách, Supplementum 3, svazek 2. České Budějovice, 433–440.
- Droberjar, E. 1999:* Dobřichov-Piňhora. Ein Gräberfeld der ältern römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod-Reichs). Fontes archaeologici Pragenses 23. Praha.
- Droberjar, E. 2002:* Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě. Praha.
- Dubský, B. 1937:* Jihozápadní Čechy v době římské. Strakonice.
- Endrei, W. – Zolnay, L. 1988:* Spiele und Unterhaltungen in alten Europa. Hanau.
- Fedorov, G. B. 1960:* Malaeštskij mogilnik (Pamjatnik černjachovskoj kultury v basejné reki Prut), Materialy i isledovanija po archeologii SSSR 82, 253–302.
- Gabriel, I. 2005:* Spiel und Spielzeug. Reallexikon der germanischen Altertumskunde 29. Berlin – New York, 354–363.
- Gall, F. 2005:* Zwei Gräberfelder vom Roten Berg bei Loitsche, Ldkr. Ohrekreis. Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt-Landesmuseum für Vorgeschichte Bd. 59. Halle an der Saale.

- Haimovici, S. 1966: Studiul preliminar al resturilor de faună de la Smîrdanu, Studii şi cercetări de Istorie Veche şi arheologie 17/2, 401–404.
- Hazlbauer, Z. 1992: Středověká hra vrhčáby ve světle dobových pramenů, *Archaeologia historica* 17, 421–445.
- Holmgren, R. 2004: "Money on the hoof". The astragalus bone – religion, gaming and primitive money. In: B. S. Frizell (ed.), *PECUS. Man and animal in antiquity. Proceedings of the conference at the Swedish Institute in Rome, September 9–12, 2002*. Roma, 212–220.
- Hrubý, V. 1957: Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě, *Památky archeologické* 48, 118–217.
- Jílek, J. 2013: Doba římská ve východních a severovýchodních Čechách. Sledování vzájemných interakcí germánské a římské společnosti v době římské, rkp. disertační práce, ÚAM FF MU, Brno.
- Kačl, P. 2012: Nálezy skla doby římské v Čechách, rkp. diplomové práce, ÚPRAV FF UK, Praha.
- Kaufmann, J. 1961: Nové nálezy z okolí Moravského Krumlova, *Archeologické rozhledy* 13, 586–587.
- Kietlińska, A. 1963: Struktura społeczna ludności przeworskiej, *Materiały starożytne* 9, 7–97.
- Kluge-Pinsker, A. 1991: Schach und Trictrac, Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreude in salischer Zeit. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien Bd. 30*. Sigmaringen.
- Kokowki, A. 1997: Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises. Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen, *Bericht RGK* 78, 641–833.
- Kolník, T. 1984: Římské a germánské umění na Slovensku. Bratislava.
- Krüger, Th. 1982: Das Brett- und Würfelspiel der Spätlatènezeit und römischen Kaiserzeit im Freien Germanien, *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 15, 135–324.
- Lehmkuhl, U. 1984: Archäozoologische Betrachtung über Astragalusfunde aus Brandgräbern der römischen Kaiserzeit in Mecklenburg und ihr Brauchtum, *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, Jahrb.* 32, 241–251.
- Lehmkuhl, U. 1988: Ein mittelalterliches Knochenspiel aus dem Stadtkern von Rostock, In: *Beiträge zur Archäozoologie* 7. Zu Ehren von Hans-Joachim Barthel zum 65. Geburtstag und Manfred Teichert zum 60. Geburtstag, Weimar, 93–99.
- Madyda-Legutko, R. – Zagórska-Telega, J. 2000: Einige Bemerkungen über die Spielsteine aus dem Gebiet der Przeworsk-kultur am Beispiel des Fundmaterials aus dem Gräberfeld von Opatów, Woiw. Śląskie (mit dem Anhang von Henryk Kubiak). In: E. Droberjar (ed.), *Romanam amicitiam praetulisse. Sborník Vladimíru Sakačovi k 70. narozeninám*. Sborník Národního muzea, řada a – historie, 54/2000/1–4, 107–122.
- Meduna, J. 1970: Staré Hradisko II. Katalog der Funde aus den Museen in Brno (Brünn), Praha (Prag), Olomouc, Plumlov und Prostějov, Brno.
- Motyková, K. 1974: Sídlní objekt s doklady výroby hracích kostek z doby římské u Hoštic, *Archeologické rozhledy* 26, 504–519.
- Motyková-Sneidrová, K. 1965: Žárové pohřebiště z Tvršic na Žatecku, *Památky archeologické* 56/1, 115–148.
- Nývtová-Fišáková, M. – Parma, D. 2014: Hrátky s kostmi. Astragaly jako doklady her v mladším pravěku, *Studia Archeologica Brunensia* 19, 113–122.
- Petković, S. 1995: Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije. Beograd.
- Piř, J. L. 1903: Starožitnosti země České. Díl II. Čechy na úsvitě dějin. Svazek 2. Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum, Praha.
- Pichlerová, M. 1981: Gerulata-Rusovce. Římské pohřebisko II. Bratislava.
- Podborský, V. et al. 1993: Pravěké dějiny Moravy. Vlastivěda moravská. Země a lid NŘ, sv. 3. Brno.
- Pražák, J. (ed.) 1938: Latisko-český slovník k potřebě gymnasií a reálných gymnasií. Praha.
- Quast, D. 2009: Wanderer zwischen den Welten. Die germanischer Prunkgräber von Sträße und Zakrzów. Mainz.
- Rogatko, J. 1993: Astragale z grobów grupy masłomęckiej, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1991–1992*, 85–94.
- Rogatko, J. 1994: O niektórych kategoriach wyrobów kościanych i rogowych w obrębie kultury przeworskiej, In: *Kultrura przeworska, Tom I. Lublin*, 343–361.
- Ruß, D. 2004: Ein mehrphasiger Siedlungs- und Bestattungsplatz auf der Trasse der Ortsumfahrung Jetzelsdorf (B 303), *Niederösterreich, Fundberichte aus Österreich* 43, 752–790.
- Russel, N. 2011: Social Zooarchaeology: Humans and Animals in Prehistory. Cambridge.
- Rybová, A. 1979: Plotiště nad Labem. Eine Nekropole aus dem 2.–5. Jahrhundert u. Z. I. Teil, *Památky archeologické* 70/2, 353–489.
- Rybová, A. 1980: Plotiště nad Labem. Eine Nekropole aus dem 2.–5. Jahrhundert u. Z. II. Teil, *Památky archeologické* 71, 93–224.
- Říhovský, J. 1982: Hospodářský a společenský život velatické osady v Lovčickách, *Památky archeologické* 73, 5–56.
- Schulz, W. 1953: Leuna. Ein germanischer Bestattungsplatz der germanischen Kaiserzeit. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 1. Berlin.
- Schuster, J. 2010: Lübsow – Älterkaiserzeitliche Fürstengräber im nördlichen Mitteleuropa. Auszug aus Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, Band 12. Bonn 2010.
- Steuer, H. 1984: Czeke-Cejkov. In: H. Beck – H. Jahnkuhn – K. Ranke – R. Wenskus (Hrsg.), *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 5. Berlin – New York, 120–122.
- Steuer, H. 2007: Sträße. In: H. Beck – D. Geunich – H. Steuer (Hrsg.): *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 35. Berlin – New York, 32–35.
- Süss, K. – Bauer, W. 1997: Wien 1 – Freyung, FÖ 36, 870–876.
- Symonovič, E. A. 1960: Pamjatniki černjachovskoj kultury v s. Krinički (po materialam S. Gamčenko i raskopkam 1957–1958 gg.), *Materiały i isledovanija po archeologii SSSR* 82, 239–252.
- Symonovič, E. A. 1964: Igralno-sčetnyje žetony na pamjatnikach černjachovskoj kultury, *Slovenská archeológia* 3, 307–312.
- Szombathy, J. 1929: Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebern in Niederösterreich. Berlin.
- Šedo, O. 1997: Pohřeb v sídlíštním objektu 21/92 z doby římské ve Vážanech nad Litavou (okr. Vyškov), *Pravěk NŘ* 7, 359–371.
- Švecová, R. 2001: Nálezy astragalů na Pohansku při Breclavi, *SPFFBU M6*, 149–165.
- Vaculíková, L. 2015: Skleněné nálezy doby římské a doby stěhování národů na Moravě, rkp. diplomové práce, ÚAM FF MU, Brno.
- Vachútová, D. 2007: Sídlíště z pozdní doby římské v Kostelci na Hané – Kozí Bradě, In: E. Droberjar – O. Chvojka (eds.), *Archeologie barbarů 2006. Příspěvky z II. protohistorické konference, České Budějovice 21.–24. 11. 2006*, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách, Supplementum* 3, svazek II. České Budějovice, 395–432.
- Zapletal, M. 1991: Velká kniha deskových her. Praha.
- Zápotočský, M. 1969: Materiály k osídlení Litoměřicka v době římské I. Dolní Poohří. *Archeologické rozhledy* 21, 178–201.
- Zeman, T. 1999: Jihovýchodní Morava v době římské, rkp. diplomové práce, ÚAM FF MU, Brno.
- Zeman, T. 2001: Germánská kostěná a parohová industrie doby římské ve středoevropském barbariku, *SPFFBU M 6*, 107–147.
- Zeman, T. 2008: Zlechov. Sídlíště ze závěru doby římské a počáteční fáze stěhování národů a jeho postavení v rámci pozdního svěbského osídlení Moravy, rkp. disertační práce, ÚAM FF MU, Brno.
- Zotz, L. 1935: Die spätgermanische Kultur Schlesiens im Gräberfeld von Gross Sürding. Leipzig.

Summary

Mighty Ones and their Games: Dice in the hands of Roman period elite members

Playing games has a long tradition, not only in the developed Mediterranean civilizations, but also in the regions inhabited through the Roman period by the "barbarian" tribes. Precious artifacts from game necessities category - astragals, die of different shape, playing stones ("tokens") and boards, appears on burial grounds, in a burials of Germanic elites same as within artifacts from settlements. Find from Vážany nad Litavou (Czech Republic, south Moravia) presented by authors, allows an interpretation, due to which game necessities had a significance as a form of non-verbal social communication. Family arranging astragals into the grave of the born dead baby, probably declared social status of him. Astragals, as an instrument to achieve random result, should in this case express function of elite member within the communication with supernatural powers. Game stones as a part of games demanding choice of proper strategy served as a medium emphasizing ability of a person to play a leading role between the members of their community.

Radka Knápek, Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i., Čechyňská 363/19, 602 00 Brno, e-mail: radka.knappek@gmail.com
Ondřej Šedo, Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i., Čechyňská 363/19, 602 00 Brno, e-mail: ondrej.sedo@post.cz

Text vznikl v rámci Programu výzkumné činnosti Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., na léta 2012–2017.